

Arbejdsrapport nr. 14
Institut for Litteraturhistorie
Aarhus Universitet

"Glemmer du, så husker jeg ..."

Litteratur og erindring som aktuel betydningsproces

Svend Erik Larsen

CV:

Svend Erik Larsen, dr. phil., f. 1946, er professor ved Institut for Litteraturhistorie, Aarhus Universitet. Centerleder ved Humanistisk Forskningscenter: Menneske og Natur, 1992-1997. Han har arbejdet med litteratur og urbankultur og med litteratur og semiotik. Har senest skrevet *Naturen er ligeglad*, Rosinante, 1996, "Benjamin: A Literary Critic?", *New Literary History* 29, 1, 1998, og redigeret *Nature: Literature and its Otherness/La littérature et son autre*, Odense Universitetsforlag, 1997.

Résumé:

Med udgangspunkt i Joseph Conrad: *Lord Jim* viser arbejdsrapporten hvorledes romanen inddrager og konfronterer forskellige opfattelser af erindring der har været virksomme i europæisk idehistorie i filosofi, retorik og psykoanalyse. Gennem sin sammensatte fortællestrategi gør romanen erindring til en proces der fungerer som en dialog og ikke til et indhold i det enkelte individs bevidsthed. Romanen bliver dermed et provokerende eksempel på hvorledes litteraturen giver erindringen en flerdimensional dynamik.

Abstract:

Taking Joseph Conrad's *Lord Jim* as its point of reference the working paper shows how the novel reactualizes and confronts different conceptions of memory from the European history of ideas in philosophy, rethoric and psychoanalysis. In its complex narrative strategy the novel turns memory into a proces based on dialogue in contrast to memory considered as the content of an individual's consciousness. Thus, the novel constitutes a provocative example of how memory in literature acquires a multidimensional dynamics.

"Glemmer du, så husker jeg ..."

Litteratur og erindring som aktuel betydningsproces¹

Svend Erik Larsen

Skibskatastrofer og pludselig død

I 1899-1900 udgav Joseph Conrad romanen *Lord Jim*. Det skete samtidigt med Sigmund Freuds *Die Traumdeutung* (1900) og næsten på samme tid som hans breve til Wilhelm Fliess fra omkring 1895 og studierne over hysteri og hans første teorier om symptomdannelse og associationsprocesser. Og disse skrifter kom på samme tid som Henri Bergsons *Matière et mémoire* (1896), der gennem bl.a. Marcel Proust og ligesom Freud fik betragtelig indflydelse på det 20. århundredes litteratur.

Fælles for disse værker er at de handler om erindring, og at de ikke primært fokuserer på erindring som fastholdelse af den fortid der svinder, men på erindring som organisation af nutiden, som en aktuel og aktualiserende proces der konstituerer nutiden. Der er en forskel mellem den litterære bearbejdning og den teoretiske, enten den er psykoanalytisk eller filosofisk. Den teoretiske prøver at udvikle en sammenhængende teori om erindringen eller om bevidsthed og erkendelse med erindringen som grundlæggende element, mens den litterære bearbejder, kontrasterer, konfronterer forskellige opfattelser af erindring med hinanden i deres samtidige forskellighed. Jo, Mnemosyne er "musernes mor" (Platon 1992: VI, 162). Og også Lord Jims.

Den unge præstesøn og sømand James eller Jim forfølges af mindet om en frygtelig nat til søs som udstøder ham af samfundet, både i egne og andres øjne. Som førstestyrmand på det alt andet end gode skib *Patna* er han tilsyneladende ansvarlig da skibet en nat forliser med 800 sammenstuede pilgrimme ombord på vej til Mekka. Ikke nok med det, sammen med den tyske kaptajn, der ikke er helt fin i kanten, forlader han den synkende skude. De samles op af det gode skib *Avondale* og sættes i land i den nærmeste havn et sted ude i fjernøsten.

Jim nægter at pynte på affæren under søforhøret og brede sig om skibets kvaliteter og om besætningens gode sømandskab og fuldstændige uskyld. I retten fortæller han alt hvad han ved, så godt han nu kan huske det, uden at ville udelade nogen detaljer, selv de mindst flatterende, men også uden helt præcist at kunne

huske hvad der skete og hvorfor. Resultatet bliver at hans og skippers sejltilladelser annulleres.

Lidt senere får vi imidlertid at vide at en fransk båd fik øje på den flydende *Patna* og frelste både skib og passagerer. Denne del af sandheden kendte Jim ikke under søforhøret og kunne jo derfor heller ikke huske den. Men den heldige slutning på det formodede forlis tæller ikke for Jim. Hvad enten han vidste alt eller ej, hvad enten han huskede hele sandheden eller ej, bliver hans individuelle erindring om situationen og hans egen ikke ganske heldige rolle i den afgørende for resten af hans liv. Efter en tid som en art rådgivende skibsmægler med ry for at være både hård og dygtig, trækker han sig tilbage fra de hvides verden og de verserende historier om ham og slår sig ned i en malajisk afkrog. Her bliver han lokal leder og velgører med næsten overnaturlig status og bliver gift. Imidlertid løbes stedet over ende i en blanding af magt og bedrag af hvide lykkejægere. Jim lader sig dræbe af den lokale leder, Doramin, hvis søn er omkommet under angrebet, igen med Jim i rollen som ansvarlig, i det mindste indirekte. Jim vil selv vil konfrontere faderen med sin skyld - intet glemt, intet skjult. Om han får fred med sig selv, flagrer i monsunvinden.

Dette forløb med fire afgørende vendepunkter - det halve skibsforlis, søforhøret, tilbagetrækningen til Patusan og Jims død - blotlægges i en kompliceret ombrydning af begivenhedernes rækkefølge og gennem et raffineret netværk af indlejrede fortællere, hvoraf nogle selv er personer i romanens univers (om forløbet, se Batchelor 1988, Watts 1980: kap. 5; om fortællerne, se Ambrosini 1991: kap. 4-5, Miller 1982: kap. 2, Raval 1987, Said 1991: kap. 4, Said 1994: 20ff). Fortællerne er alle besatte af erindring der i sin ufuldstændighed dynamisk gennemtrænger alle lag af fortælleprocessen. De fire grundlæggende omslag i forløbet bredes ud gennem en række dikotomier, nogle centrale i én teori om erindring, andre i en anden, nogle i én historisk periode, andre i en anden: ubevidst erindring vs bevidst erindring, uvilkårlig vs villet erindring, individuel vs kollektiv erindring, begivenhedserindring vs selverindring, kunstig erindring vs naturlig erindring osv.

Disse aspekter af erindring holdes i bevægelse af en konstant vekslen mellem erindring som *indhold* og erindring som *proces*. I første omgang tjener erindringen gennem søforhørets systematiske dybdeboring til at gøre den ekstraordinære begivenhed typisk og dermed tilgængelig for rettens kollektive

stillingtagen gennem en reference til erindringens indhold af verificerbare kendsgerninger og begivenheder. Uden skarp adskillelse mellem begivenhedererindring og selverindring har begivenhedererindringen ingen relevans for retten. Jim eller andre kan jo, med- eller modvidende, have projiceret hvad som helst over på fortiden. I anden omgang bliver erindring imidlertid til et højt individuelt og eksistentielt anliggende, efter at der er sået tvivl om hvilke kendsgerninger og begivenheder der er relevante og om hvilken status de har ved at være erindrede. Hvordan kan en sådan erindring få kollektiv relevans, gyldighed og konsekvens?

I arbejdet med dette spørgsmål rækker *Lord Jim* ud over sit litterære univers mod erindring som kulturskabende proces. Romanen synliggør hvorledes forskellige erindringsopfattelser fungerer med og mod hinanden, modstridende og måske teoretisk overhalet, men netop derfor dynamiske. De kan samles under tre overskrifter *den referentielle*, *den pseudo-dialogiske* og *den dialogiske* erindring. Hermed griber romanen ind i store dele af selve erindringsopfattelsernes historie, lader os i en vis forstand erindre også *den* som del af en fortsat aktuel og aktualiserende betydningsproces der holdes i gang af romanen.

Søforhøret og det første fortællerlag

I romanens begyndelse møder vi en anonym transpersonal fortæller - det yderste fortællerlag - der giver os nogle detaljer om Jims barndom i England og hans første, forbigående, erfaring om at han ikke er helt så modig som det selvbillede han er bundet til i hele romanen - han kommer for sent til at bemane en redningsbåd under sin søuddannelse. Også om nogle af begivenhederne på *Patna* og åbningen af forhøret underrettes vi på denne måde, selv om fortælleren trækker sig tilbage bag en dækket fremstilling når vi kommer tæt på lag i Jims bevidsthed fortælleren er fremmed for.

Under forhøret er Jim tilsyneladende helt solidarisk med retten:

Spørgsmålene sigtede på kendsgerninger [...] De ville have kendsgerninger. [...] kun en omhyggeligt præciseret redegørelse ville bringe den sande rædsel frem bag tingenes afskyvækkende overflade. De kendsgerninger disse mænd ville have, havde været synlige, følelige, åbne for sanserne på deres rette plads i rum og tid. [...] de udgjorde et hele der havde konturer, nuancer af

udtryk, med et kompliceret præg som kunne huskes af øjet. [...] heldigvis huskede han alt. Han ville fortsætte for sandhedens skyld. (Conrad 1993: 21-23)

Men at huske alt, det er er at huske for meget: "Han begyndte at blive irrelevant; et skarpt spørgsmål skar hans tale af [...] han måtte svare med et ja eller nej" (ib.: 23). Kun de dele skal med der er relevante for at rettens afgørelse kan få kollektiv gyldighed.

På den ene side er det er helt tilfældigt at sandheden er hullet. Der er blot ingen der husker årsagen til uheldet, skibet er simpelt hen sejlet ind i et eller andet. På den anden side er sandheden imidlertid også utilstrækkelig af principielle grunde. Den kan ikke afdækkes fuldstændigt, selv om erindringen er krystalklar og den der erindreren ønsker at fortælle alt. Erindringen er slet og ret for omfattende: én ny detalje trækker to andre med sig som så sies fra af nye spørgsmål. Derfor er erindringen spændt ud mellem den retoriske logik hvorigennem den beskæres og formidles på den ene side og den mulige fuldstændighed på den anden side, mellem den logik der, som her, styrer rettens forhørsteknik og den der knytter sig til Jims egen mere eller mindre vellykkede fremstilling af den uafklarede påsejling: "Hun kom henover jeg ved ikke hvad det var så let som en slange der kravler om en pind'. Illustrationen var god" (ib.: 21). For Jims subjektive vinkel er det vigtig at illustrationen er god, så erindringen står levende med helhedskarakter; for retten gælder det alene om at relevante dele fremstilles i udsagn der lader sig verificere.

Om retten bliver tilfreds med hans erindring, er derfor lige så meget resultatet af dens egen retorik som af omfanget af kendsgerninger. Der skal blot være kendsgerninger nok til at loven kan virke:

Der var ingen usikkerhed med hensyn til kendsgerningerne [...]. Hvordan *Patna* blev skadet var det umuligt at finde ud af; retten forventede ikke at finde ud af det; og blandt tilhørerne var der ikke én der bekymrede sig om det. (ib.: 42)

Den referentielle erindring

Hele forhørssceneriet og Jims optræden bygger på den måske naive, men vidt udbredte opfattelse at erindring kun har med fortiden at gøre, og især med fortidige begivenheder fra erfaringsverdenens sociale og materielle realitet i tid og

rum. Erindringen er primært *referentiel* og især bestemt af sit indhold - barndomserindringer, ferieerindringer, erindringer om pinlige begivenheder, noget vi kan huske men helst vil glemme, eller noget vi ved vi glemmer selv om vi helst vil huske det. Det er erindring der kan være tom eller fyldt på det individuelle plan, men i princippet altid fyldt på det kollektive plan fordi den refererer til noget der har fundet sted eller har eksisteret. Andre end Jim kunne jo principielt huske årsagen til uheldet. Bevidsthedens egen erindringsevne - eller hjernens for den sags skyld - gør hverken til eller fra, og ellers kan den neutraliseres ved spørgsmål eller andre teknikker der bringer erindringen tilbage til sit rette indhold.

Lad mig minde om at denne tankegang ikke kun har en lang filosofisk historie. Selv om den nu spiller en tilbagetrukket rolle, er den levende nok til at megen litterær realisme lever af at drive gæk med den igen og igen: *All is true* siger Balzac i *Le Père Goriot* (1834/35) og fortsætter uanfægtet sin roman, mens J.M. Coetzee håber at have fortalt den virkelige historie om den ekstraordinære Jacobus Coetzee i *Duskland* (1974) i et mylder af dokumentationsilluderende fiktiv erindring, for at slet ikke at tale om virkelige memoirers uvirkelighed. Videre spiller den referentielle erindring en dominerende kulturel rolle, ja måske den dominerende rolle, i den måde hvorpå museumsfolk og andre kulturforvaltere i dag omgås forholdet mellem erindring, historie og identitet blandt. I en historieløs tid, lyder argumentet, kan hullerne i vores kollektive erindring stoppes jo flere kanoniske ting vi kan bevare. Så kan vi ved selvsyn og med diskret vejledning lave tingsindtryk om til erindring og dermed om til kollektiv og individuel identitet på historisk grund. Disse ting spænder fra indsamlede potteskår til genoprettede kulturlandskaber (cf. det seneste principielle officielle bud på en bevaringsfilosofi *Ophugning af viden på kulturmiljøområdet* (1997)).

Men søgeteknikkerne er blevet bedre siden pigen med guldhornene, og bevaringsteknikkerne er blevet bedre siden Storm P. erklærede at alt lod sig opbevare i sprit undtagen en hemmelighed. Derfor skal man sortere, dvs. glemme for at huske. De praktisk orienterede kulturforvaltere er dermed blevet indhentet af Friedrich Nietzsches principielle synspunkt i *Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben* (1874). Alt for mange historiske monumenter og antikvarisk beskrivelse tapper faktisk historien for virkelig historicitet og gør den til nostalgisk samtidsnærvær. Den kritiske tilegnelse der alene gør historie til identitet bliver da

umulig (Nietzsche 1994: 166ff). Den skal fastholde historien som tidsproces med mulighed for de uforudsete kreative spring, som er de eneste der giver identitet og lader sig erindre som egentlige historiske momenter. Historien som en proces med menneskelig deltagelse er selektiv, ikke akkumulativ. Forudsætning for at vi aktivt husker noget, er derfor at vi aktivt glemmer andet. Ligesom når rettens skarpe spørgsmål skærer det irrelevante fra. Men om det er relevant eller ej, er et filosofisk og ikke praktisk spørgsmål, for i praksis kan vi huske eller bevare hvad som helst. Og det er på grundlag af sådanne filosofiske grundpositioner historien, også den virkelige, fremstilles (cf. Man 1993).

Nu har jeg faktisk selv behandlet citaterne fra *Lord Jim* selektivt. Der er på de samme sider en undertone af tvivl som gør dette filosofiske problem til en del af romanen. Det ændres ikke af at erindringen jo *har* et indhold, og at noget er relevant og andet irrelevant i forhold til det formål man har med at massere erindringen i en bestemt situation. Men kan denne operation udtømme erindringens rolle for den der erindrer og for dem der skal bruge det erindrede, eller i det mindste overflødiggøre andre sider af erindringen end den referentielle?

Kendsgerninger! De forlangte kendsgerninger fra ham, som om kendsgerninger kunne forklare noget som helst! [...] Han talte langsomt; han huskede hurtigt og utrolig livagtigt; han kunne have gengivet som et ekko maskinmesterens klagen til yderligere information for disse mænd der ville have kendsgerninger. (Conrad 1993: 21-23).

Jim indser det ikke nytter at genoplive den slags svævende men dog påtrængende kendsgerninger, og beslutter sig til at holde sig til de fysiske facts. Men han kan ikke, for der var

noget andet ved siden af, noget usynligt, en styrende ånd af fortab som lå inden i det hele som en ond sjæl i en afskyelig krop. Han ønskede at gøre det helt klart. Det havde ikke været en almindelig affære, men alt havde været af yderste vigtighed og heldigvis huskede han alt. [...] denne frygtelige tankevirksomhed fik ham til nu og da at tøve i sin tale (ib.: 23)

Både rettens spørgsmål og hans egen tøven og faktiske uvidenhed om ulykkens årsag skærer *alt* ned til *noget*. Angsten for at huske for meget er lige så stor som angsten for ikke kunne glemme nok. Nietzsches programmatisk erklæring om forholdet mellem at huske og at glemme er ikke kun et filosofisk problem eller et problem om praktisk adfærd, men et eksistentielt dilemma: hvis han glemmer det han ønsker at glemme, forsvinder motivationen for at huske det han faktisk vil huske. Her er vi langt fra kulturbevarernes dagklare prioriteringer. Denne dobbelthed bliver klar, da rettens krav om at han svarer ja eller nej både bevirker at hans tøven bliver markant, men at han dog svarer ja, uden vi helt ved til hvad, formentlig til at han forlod skibet i et spring:

Han mumlede til sig selv [...] Han begyndte at blive irrelevant; et skarpt spørgsmål skar hans tale af, lige som et jag af smerte, og han følte sig fuldstændig modløs og udmattet. Han var ved at komme til *det*, han var ved at komme til *det* – og nu blev han brutalt holdt fast og måtte svare med et ja eller nej. Han svarede sandfærdigt med et kort: "Ja, jeg gjorde". (ib. 23)

Den kollektive erindring går i sproget, hvor retten får sit - en tilståelse; den individuelle går i kroppen ledsaget af mange billeder på kropssmerte og kropsafsky og af sproglige lakuner - et ubestemmeligt '*det*'. De to sider af erindringen får derefter intet mere med hinanden at gøre, og der skal derfor fortælles om dem på en anden måde. Den indelukkede erindring er ét med hans kropslige eksistens her og nu og i hvert eneste nu fremover, uanset sandheden om de fortidige forhold, fx at skibet slet ikke gik under. Den er en skygge kendsgerningerne kaster i og med de fremdrages, og "det er umuligt at fjerne kendsgjerningers spøgelse [hvadenten] man ser det i øjnene eller undviger det" (ib.: 144).

Også retslokalets randpersoner, omkringfarende indfødte betjente, uden om de sandhedssøgende retsrepræsentanter, kaldes spøgelse og inkarnerer således erindringens dobbelthed i selve retslokalet (ib.: 24). Erindringens spaltning går heller ikke upåagtet henover rettens centrale personer, deres åbenlyse skræsikkerhed til trods. Selv om vi ikke ved hvorfor den ene af de officielle udspørgere, Big Briery, begår selvmord bagefter, har det en intim sammenhæng med at erindringens dobbelthed også tvinger sig ind på udspørgerne. De

referentielle erindrings objektive distance til Jim udløser personlige erindringer, hvis foruroligende tilstedeværelse i stigende grad slører distancen (ib.: 43, 49ff). Det ubestemmeligt 'det' er stærkere end den eksplicite tilståelse.

En god filosofisk eller psykologisk teori skal kunne verbalisere sådanne konflikter som begreber, eller gå i stå som brugbar teori. Men i litteraturen er det netop disse konflikter og deres sproglige flossethed der er produktive og dynamiske, og som derfor ikke skal reduceres. Inden jeg ser på denne dynamik, vil jeg dvæle lidt ved de filosofiske konflikter Jim er viklet ind i.

Skriften på tavlen

Den referentielle erindringsopfattelse knytter sig til den empiristiske teori om bevidstheden som en *tabula rasa* kendt i nyere tid fra især John Lockes opgør med teorien om medfødte ideer og fra Thomas Hobbes. I *An Essay Concerning Human Understanding* (1690) fastslår Locke at bevidstheden har en evne til at tilbageholde de ideer der kommer fra sanseindtrykkene, og den evne kan fremkalde dem igen når de sanselige objekter er forsvundet. Det er erindringen eller "vore ideers lagerbygning" (Locke 1993: 83). Jo stærkere sanseindtryk og jo hyppigere de gentages, jo bedre er erindringen. Og jo oftere ideerne hales frem, jo mere effektiv bliver erindringen til gavn for sandhedserkendelsen. Erindring er afblegede sansebilleder der kan friskes lidt op af gentagelsens rundtur i lagerbygningen.

Locke er her på linie med Thomas Hobbes. I *Leviathan* (1651) anser han forestilling - "imagination" - og erindring for at være ét og samme, eller rettere: erindring er et aspekt af forestillingen. Forestillingen er en afsvækket udgave af sansningen, og vil man fremhæve netop det ved forestillingen der er det "forsvindende, gamle, forbigående" (Hobbes 1985: 89), så er det forestillingens funktion som erindring vi har med at gøre. Derfor er "omfattende erindring" synonymt med "erindring om mange ting" (ib.: 89), hvilket Hobbes kalder erfaring, og mange moderne kulturforvaltere kalder historisk bevidsthed.

Men for at man kan komme udover den individuelle sansnings begrænsning og den individuelle erindrings svaghed, skal indholdet nødvendigvis bindes i sprog der kan formidles til andre. Lockes opfattelse af tegn og kommunikation, samlet i den ene af hans tre grundlæggende videnskabsgrene, semiotik, er udpræget instrumentel eller, om man vil, retorisk. Det samme gælder

Hobbes (Locke 1993: 415, Hobbes 1985: 101). Rettens håndhævere ville nikke bifaldende.

At bevidstheden er som "et hvidt papir uden skrifttegn" (Locke 1993: 45), og at intet træder ind i bevidstheden uden gennem sanserne, er en ide der indgår i forskelligartede, også ældre, filosofiske lærebygninger. Forskelligartede bliver derfor også de opfattelser af erindring der knytter sig dertil. De har dog det til fælles med Locke, Hobbes og Jim at erindring, erkendelse og retorik hænger sammen. Men netop denne sammenhæng får den referentielle opfattelse af erindring til at krakelere. For når den kun kan fastholdes af en egnet retorik, bliver dens eksklusive binding til indhold og ting jo relativiseret. Det er en særskilt retorisk opgave at genetablere forbindelsen til tingene løsrevet fra sansningen. Men erindringen kan derfor også i princippet påvirkes uden om sanseindtrykkene og deres bearbejdning. Den spaltes dermed i en naturlig erindring - de afblegede sanseindtryk - og en kunstig erindring - træningen af erindringsevne og -retorik ved gentagelse. Den kunstige erindring fremdrager den naturlige så den kan bruges og formidles, dvs. den er dens funktionelle betingelse. Omvendt er den naturlige erindring forudsætning for at den kunstige har et indhold at operere med, dvs. den er dens konstitutionelle betingelse.

Det er dog ikke Lockes overvejelser over semiotik der leverer den mest interessante hentydning til en retorisk betragtning. Det er det henkastede billede af erindringen som 'ideernes lagerbygning'. Dette rumlige billede er et ekko af retorikkens opfattelse af erindring, således som den indgår i femdelingen af den retoriske proces: *inventio, dispositio, elocutio, memoria og pronuntatio* eller *actio*. Den *memoria* som den latinske retorik - Cicero, Quintilian og den anonyme *Rhetorica ad Herennium* - taler om er huskelære for den kunstige erindring, ikke den naturlige erindringsevne. Det er kun den sidste der knytter sig til billedet af *tabula rasa*: den blanke bevidsthed kan fra naturens hånd bearbejde sansning så den kan genkaldes i billeder og uden dem har hverken erkendelse eller retorik noget at arbejde med. Det spatiale billede er bindeled mellem det naturlige og kunstige.

Man finder den samme tankegang hos Aristoteles, bl.a. i det lille skrift om erindringen der knytter sig til hans psykologiske grundskrift om sjælen (Aristoteles 1931). Heri forudsætter også han at bevidstheden er en ren vokstavle uden print, en tavle der hos helt unge og helt gamle ikke rigtig tager imod (ib.: 450b4). Hos dem er det som at skrive på vand, siger han, fordi bevidstheden er

ustabil. Men er sanseindtrykkene kommet ind i bevidstheden i en forenet bevidstheds- og kropsaktivitet, omsættes de til forestillingsbilleder og kan dermed lagres af den naturlige erindring, *mneme*. Også rene intellektuelle genstande bliver genstand for refleksion ved hjælp af sådanne sansebårne forestillingsbilleder: at sanse fænomener i tid er også udgangspunkt for en refleksion over tiden som sådan. Billederne kan, hvad enten de samles i sammenhængende grupper eller er isolerede, forestilles anbragt på steder, *topoi* eller *loci*, hvor vi kan finde dem igen, blot vi opsøger disse steder tit nok. Denne rumlige ordning er en anden end tingenes naturlige orden, men baseret på den og derfor en nyttig husketeknik. Stederne udgør et begyndelsespunkt for den tillærte erindring, *anamnesis*, og dermed for erkendelsesprocessen (ib.: 452a14).

Denne spatiale metaforik har en helt bogstavelig og instrumentel funktion, som det bl.a. fremgår af Ciceros *De oratore* og af *Rhetorica ad Herennium*. Erindring kan, i lighed med Aristoteles' *anamnesis*, som en *memoria artificiosa* (*Rhetorica* 1954: 207) være drivkraft i erindringskunsten (*ars memoriae*), der forudsætter en stærk erindringsevne fra naturens hånd, *memoria naturalis*, mens omvendt denne ikke bliver ikke effektiv, selv om naturen har givet den styrke, hvis ikke den kunstige erindring disciplinerer den (ib.: 207, Cicero 1959: II, 465f).

Den anonyme forfatter til *Rhetorica ad Herennium* peger på at vi som baggrund for erindringens billeder opfinder en overskuelig rumlig scene, fx et hus, et værelse eller en søjlegård, der er foreneligt med det der kan opfattes og fastholdes af den naturlige erindring. Derpå opfinder vi et billede på det vi skal huske og det indsættes på scenen. Skal vi huske større sammenhænge, skal scenerne udgøre en serie og billederne anbringes i overensstemmelse med denne rumlige orden. Når vi husker, kan vi da bevæge os fra gård til hus til værelse.

Med et eksempel fra retssalen, et af retorikkens vigtige funktionssteder, tænker forfatteren sig at vi skal huske at anklageren hævder at den anklagede dræbte en mand med gift på grund af en arvestrid, og at der var mange vidner. Vi forestiller os et værelse med en mand i en seng (den dræbte), en anden (den anklagede) ved siden af med en kop i højre hånd (gift) og tavler i venstre (det nedskrevne testamente), og han har en buks testikler (*testes* = vidne) på fjerde finger (overs. fra *medico* - man mente at fjerde finger havde en særlig nerveforbindelse til hjertet) (*Rhetorica* 1954: 215). Der er altså ikke kun tale om sanse- men også om ordbilleder (*testes*). Skal vi huske anklagerens påstand, kalder

vi det rumlige sceneri frem som mnemoteknisk hjælpemiddel. Vi skal helst opfinde billeder der er slående og usædvanlige (ib.: 221). Så kommer vi hurtigt i tanker om den, og det samme rum kan fyldes igen og igen med forestillinger knyttet til ting vi skal huske uden at tingene blandes sammen.

Cicero er mere kortfattet i *De oratore* og forestiller sig bevidstheden som et hus med veloplyste rum hvor de forestillinger der skal huskes befinder sig i forskellige rum. Her er de anbragt som billeder på tingsforestillinger eller på ord, gerne så levende og særegne som mulige. På den måde opbevarer man (*conservare*) billederne på det man skal huske (ib.: II, 465, 469f). Vi befinder os her i Lockes lagerbygning.

Den rumlige placering hjælper til at man kommer i tanker om det man skal huske, og den rumlige organisering tillader tænkningen selv at vælge en orden for erindringens billeder så de leder frem til erkendelse og moralsk omtanke. En lignende procedure bruges til erindring om ord, der knyttes til billeder som igen knyttes til rum. Den spatiale mnemoteknik gør arkitektur til associativ støtte for både tings- og ordhukommelse, og en del af retorikundervisningen gik ud på systematisk at optræne denne associative kunnen til ekvilibristiske højder, så man i bogstaveligste forstand kunne huske tekster forfra og bagfra og fra midten ud til begge sider (Yates 1974).

Spatialiteten kan fungere som retorisk støttemetafor af fire grunde:

- 1) Den viser at den tillærte erindring på den ene side forudsætter den naturlige - at bevidstheden kan danne billeder - og på den anden er en reaktion imod den naturlige erindrings binding til tid: det rumlige billede fikserer jo en fortid der ellers ville blive blegere og blegere.
- 2) Den spatiale metaforik er grundlæggende, bl.a. fordi synssansen er den vigtigste af alle (Aristoteles 1931: 437a5; Cicero 1959: II, 469; cf. *Rhetorica* 1954: 213).
- 3) Endvidere ordner den tillærte erindring den naturlige erindrings materiale. Dette materiale er jo i sig selv samtidigt til stede i bevidstheden når det først er kommet derind, ligesom ordene i en ordbog, og derfor uoverskueligt. Men med *ars memoriae* ordnes det i sekvenser, så vi får adgang til det vi husker i tur og orden, bl.a. fordi mennesker til forskel fra dyr, ifølge Aristoteles i *De anima* (Aristoteles 1931: 433a12), ikke kun danner

billeder af sansede genstande, men også er i stand kombinere dem frit efter logiske principper. Oprettelsen af og omgangen med de opfundne steder og billeder kan styres af vores egen vilje (*Rhetorica* 1954: 213).

4) Endelig er den spatiale forestilling digital.

Det sidste træk, digitaliteten, er grunden til at brugen af en seriel, logisk kombinatorik, bl.a. hos Raymondus Lullus i 1200-tallet (Yates 1974) og helt op til Gottfried Wilhelm Leibniz' *Characteristica Universalis* i det 17. århundrede, kan udløse ideen om at arbitrære tal- eller skriftsystemer kan bruges til hukommelsesstøtte når de bredes ud i en geometrisk, tabelagtig form eller en anden to- eller tredimensional struktur, knyttet til en logisk kalkule (Leibniz 1951: 17ff. cf. Leibniz 1966: passim). Hermed vendes brugen af tavlen på hovedet. I *Rhetorica ad Herennium* knyttes til billedet af tavlen til denne form for kunstige erindring, ikke til sansningens spontane spor på bevidsthedens ubeskrevne tavle som i Aristoteles' og andres opfattelse af den naturlige erindring. Selve tavlebilledet har således helt fra begyndelse tvetydigt balanceret mellem at være billedet på den naturlige og på den kunstige erindring. Og denne tvetydighed fortsætter fremad mod Locke, og optræder bagud hos Platon.

Som den strukturelle lingvistik har lært os, kan arbitrære tegn - numeriske eller sproglige - referere i kraft af, og ikke på trods af, deres arbitrære karakter fordi de er digitale, dvs. deres identitet er defineret i kraft af deres indbyrdes forskel. Enheden mellem tegnet og tingen, mellem tingserindringen og orderindringen, er således ikke umiddelbart givet. Denne enhed må derfor, lyder én tolkning, være skjult og befinde sig hinsides sansningen, eller også må det kræve en ny type erindringsmekanisme oven på den kendte spatiale for at enheden kan gendannes, lyder en anden.

Lullus og andre af samme observans hælder mest til den første tolkning og fylder tal og andre arbitrære tegn uden direkte reference til sanseerfaring med magi og nyplatonisk mystik. Der laves lykkehjulslignende tavler med uafhængigt drejelige led med tal og tegn eller matematiske kalkuler. Den arbitrære kombinatoriske mekanik tvinger erindringen om de evige sandheder frem. Bare vi bærer os rigtigt ad, vil de arbitrære tegn ende i naturlige og dermed i de guddommelige sandheder, mener Leibniz fortrøstningsfuldt (Leibniz 1966: xvii, xxv). De der derimod, som Thomas Aquinas, hælder til den anden opfattelse,

afviser at give talsystemerne denne rolle. Skønt bevidsthedsbilleder for ham, med henvisning til Aristoteles, har sanselig oprindelse, har vi alligevel derigennem adgang til metafysiske sandheder. Det hænger sammen med at tingene, i og med de er ting, jo også lader os erfare at noget er værende og derfor giver os mulighed for at danne forestillinger om det værende som sådan. Men for at huske sådanne forestillinger skal vi stadig bruge sanselige analogier. Og gennem dem kan vi ikke blot huske de evige sandheder, men også huske på synd og frelse, helvede og himmel og andre evige betingelser for det sanselige liv og leve derefter (Yates 1974, Copleston 1962).

Skønt Platon og Aristoteles ser radikalt forskelligt på sammenhængen mellem sansning, erkendelse og erindring, findes *tabula rasa*-forestillingen også hos Platon, bl. a. i *Theaitetos*, en dialog om viden, og i *Faidros*, en dialog om retorik (Platon 1992: VI, 162, 166, 171 og 76f). I begge tilfælde opfattes bevidstheden som en vokstavle der skrives på eller modtager aftrykket af en signetring. Ganske vist fastholder erindringen afblegede billeder af sansningen ligesom signetindtrykket. Men herigennem får vi ingen viden, højst divergerende meninger. Sand viden derimod kan ikke udledes af sansningen, kun udløses. Derfor leder det skrevne ord som retorikerens hukommelsesmedium væk fra den sandhed, han skal formidle. Han skal på anden måde have vakt og vække erindringen om den viden og de ideer vi allerede har i os. Skønt den platoniske tal- og tegnmystik hos Lullus og Leibniz er nyplatonisk, er hos Platon den sokratiske dialog erindringens sande og nødvendige medium.

Den kunstige erindrings medium kan altså tiltage sig en rolle der arbejder mod og ikke med den naturlige erindring og dermed forstyrre såvel den erkendelsesmæssige som det etiske perspektiv i erindringen. Rummet og de sanselige analogier - og det vil jo sige en kognitiv metaforisk strategi - står over for den rent arbitrære tegnkalkule.

Men de gamle har dog et fællestræk Locke ikke har. Hvad enten erindringen udelukkende er baseret på sansningen eller ej, og hvad enten den kunstige hukommelses medium er arbitrær eller ej, så er den individuelle bevidstheds billeder - i og med de er bevidsthedsbilleder - almene eller kollektive. Hvad der via sansningen kommer ind i den enkelte, eller hvad der i den enkelte findes af forestillinger sammen med sansningen, er tingenes almene former. Når tænkningen gennem refleksion bearbejder dem i kraft af vores erindring om dem,

befinder den sig automatisk på den almene erkendelses vej. I erindringen mødes individuelt og kollektivt, de skilles ikke. Samtidig er der ikke noget knivskarpt skel mellem bevidst og ubevidst erindring, men der er tale om grader af bevidsthed. Endelig forenes erkendelse og etik i retorikkens *memoria*: at huske og at huske på er ét og samme. Leibniz er den sidste store repræsentant for denne tænkning, og som bekendende platoniker kritiserer han Locke i *Nouveaux essais de l'entendement humain* (1704) (Leibniz 1951: 367).

For det er på dette punkt Locke laver et snit. For Locke afsætter sansningen ikke umiddelbart tingenes almene former, men kun sanseindtryk af de enkelte ting. Det er først i og med bearbejdningen af bevidsthedens indhold at billederne kan blive almene ved fornuftens hjælp. De gamle lader mennesket gennem erindringen, rigtigt trænet og udøvet, umiddelbart blive del af en fælles verden af erkendelse, etik og bevidsthed. Lockes opfattelse af sansningen giver derimod hver enkelt mulighed for, alene og fri fra forudsætninger og fordomme, at danne sig egne erfaringer, billeder og erkendelser som fornuften ikke nødvendigvis bringer frem til erkendelse, moral eller bevidsthed og slet ikke en kollektiv sådan. Selve *tabula rasa*-billedet rummer, hverken i den platonisk farvede kritik eller den aristotelisk farvede tilslutning, en entydig opfattelse af erindring, men ender i en spaltning mellem individuel og kollektiv erindring, bevidst og ubevidst erindring, naturlig og kunstig erindring. Filosofi og retorik har på dette grundlag ingen strategier til at forene de to sider. Men litteraturen har mulighed for at skifte narrativ strategi og dermed skabe et nyt grundlag.

Blikket og det andet fortællerlag

Det er i sådanne modsætninger Jim er fanget i retsløkalet, og netop fanget - "emprisoned" -, for det er erindringens spatiale retoriske metaforik vi hører som et negativt ekko: Jim prøver forgæves på at glemme ved at løbe ud af ideernes klaustrofobiske og mørke lagerbygning:

Han ønskede at blive ved med at tale for sandhedens skyld, måske også for sin egen; og mens hans tale flød frit, fløj hans tanke bare rundt og rundt i tætte cirkler af kendsgerninger som var steget op omkring ham og var ved at afskære ham fra alle andre mennesker: det var ligesom når et dyr der ved at finde sig selv fanget i et indelukke med høje pæle, forvirret i natten, tumler

rundt og rundt i et forsøg på at finde et smuthul, en sprække, et sted at klatre over, en eller anden åbning hvor det kunne slippe ud og væk. Denne frygtelige tankeaktivitet fik ham til nu og da at tøve i sin tale. (Conrad 1993: 23)

Rettens effektive retorik afskærer adgangen til dette "noget andet ved siden af, noget usynligt, en styrende ånd af fortab som lå inden i det hele som en ond sjæl i en afskyelig krop" (ib.: 23) - som derfor bliver stående som individuelle og knap nok bevidstgjort erindringer der får erindringen og sproget til at gå i sort og laver erindringens lagerbygning om til et lukket fængsel. Denne metaforik spejles i en parallel begivenhed der fører til at Jim prøver at sætte sig ud over sin erindring og skabe sig en ny position langt borte fra minderne. Fanget i Patusan af Rajahen sætter han over fængslets palisader, slipper væk og opbygger gradvis sin stilling som lokal hersker, Tuan Jim (ib.: 185ff). Men forgæves. Erindringen er ikke kun bundet i handling, men også i den fortælling der gør fortiden til nutidig realitet som selvforståelse formidlet gennem erindring.

At komme ud af erindringens fængsel kræver derfor ikke kun en ny handling af Jim, men også en anden fremstilling i fortællingen end den der knytter sig til en transpersonal anonym fortæller, analog med rettens repræsentanter. Fra rettens dagklare referentielle opfattelse i stil med Aristoteles og Locke, ledes vi til Platons retoriske skepsis: hvor meget bestemmer valget af retorisk medium og strategi over udvælgelsen af erindret indhold, ja over selve dannelsen af det? Det klare og funktionelle skel mellem naturlig og kunstig erindring findes ikke mere. Da endelig rapporten fra det franske skib indløber og dog viser sig at være irrelevant for retten, siger den franske sømand lidt forbløffet: "Jeg er den eneste der har denne erindring. Og alligevel er den forsvundet!" (ib.: 101).

Jim "besvarede et andet spørgsmål og følte sig fristet til at råbe, 'Hvad skal det nytte! Hvad er nytten!'. Her sprænges enheden af erindring, erkendelse - og etik - og retorik i stykker. Og netop da møder han "den hvide mands øjne" i retslokalet (ib.: 24). Denne mand stirrer ikke sensationslystent som de andre, men hans blik er "en selvstændig handling, en fordomsfri undersøgelse" (an act of intelligent volition) (ib.: 24). Dette blik bliver Jims smuthul ud af erindringens indelukke: Jim "glemmer sig selv" mellem to spørgsmål, og hans tanke finder i denne distraktion fra forhør og erindringsklaustrofobi et fristed - "a leisure" -, så der bliver plads til at huske at han har mødt manden før.

Den pågældende er Captain Marlow, der fra nu af er den vigtigste fortæller - det andet fortællerlag. Han fortæller selv lidt senere (ib.: 27, 30, 51) at han har set Jim den første dag i retten, fanget hans blik den anden, men oplevet det som afvisende. Den nye fortæller "viste sig villig til at huske Jim, at huske ham omstændeligt, i detaljer og i tale" (ib.: 24). Hans historie er ikke om hvad Jim husker og siger i retten, men om hvad Marlow husker om Jim i retten og andre steder, og om hvad Marlow fortæller til en varierende gruppe tilhørere.

Denne historie strækker sig over størstedelen af romanen, og består mest af intense referater af samtaler med og om Jim, dvs. en erindring primært om dialoger og i dialoger. Det er en historie Marlow fortæller "mange gange i fjerne egne af verden" (ib.: 24, 26), men som aldrig bliver færdig, fordi den hver gang kommer frem i en ny fortælling der forskubber billedet lidt. Hver gang er det en ny og intens proces af kropsligt nærvær, næsten tranceagtigt: "fra det allerførste ord blev udtalt ville Marlows krop, udstrakt og afslappet i stolen, blive helt stille, som om hans ånd svævende havde fundet sin vej tilbage i tidsafstanden og talte gennem hans læber fra fortiden" (ib.: 25).

Der er naturligvis mange henvisninger undervejs til referentiel erindring, men de afgørende spørgsmål gælder ikke begivenhedernes sandfærdighed men fortællerens troværdighed, dvs. den subjektive investering i erindringen - den erindrendes erindring om sig selv mens erindringen arbejder. Det er denne subjektive side Jim markerer over for Marlow med et spørgsmål der ikke kunne stilles til retten:

"Hvad tror du?" spurgte Jim opfarende. En pause fulgte, og pludselig følte jeg mig overvældet af en dyb og håbløs træthed, som om hans stemme havde rusket mig ud af en drøm hvor jeg vandrede gennem tomme rum hvis umådelighed havde forfulgt min sjæl og udmattet min krop. (ib.: 97)

Erindringens lagerbygning er tom og indgyder Marlow horror vacui, ikke klaustrofobi. Det vigtigste indhold er det der ikke kan oplagres, men Marlows erindring om at han er bundet til Jim der er lidenskabeligt engageret i at blive troet af andre for derigennem selv at blive overbevist om at han endelig er kommet ud på den anden side af i sin erindrings indhegning. Marlow bliver bundet på ny hver gang han erindrer Jim, og hans historie kan derfor per definition aldrig blive

færdig, men genopføres igen og igen i Marlows fortælling. Marlow er lige så bundet af Jims rolle i *hans* fortid som Jim af *sin* fortid til søs, ikke bundet til fælles afgrænsede oplevelser. Denne gensidige afhængighed bevarer sin aktualitet, som han siger (ib.: 109), selv om han aldrig aner hvorfor han gik hen i retssalen i første omgang (ib.: 26).

Marlow genfortæller i en sluttet kreds på en veranda, eller ude omkring hvor han hører rygter om Jim eller hos entomologen og købmanden Stein. Hans og Steins samtaler kan betragtes som et inderste fortællerlag vi aldrig har direkte adgang til, parallelt til Marlows samtaler med Jim lige efter retsmøderne eller ude i Patusan. Både Jims og Steins replikker gengives jo af Marlow. Det er fra Stein at Marlow hører om Jims tilbagetrukne liv i den malajiske jungle ved Patusan.

Marlow tager ud for at få Jim med tilbage til de hvides verden. Jim er blevet gift med en indfødt kvinde, Jewel. Marlow tager derfra igen med uforrettet sag, en sag som hans egen tilstedeværelse bliver en aktiv del af gennem hans lange samtale med Jims hustru, der vil vide noget om Jim. Marlow slumper til at sige at Jim var "ikke god nok". Det viser sig at det har Jim selv sagt, uden at nogen tror det. "Du lyver", skriger hustruen og udtrykker lige så meget sin angst for at han ikke lyver (cf. ib.: 204f). "Hvad nytte er det til" spørger Marlow sig selv, akkurat som Jim gjorde i retten (ib.: 234, 24). Marlow har det som Jim, der fortæller uden at blive troet og ikke længere selv ved hvad han skal tro: "For mit vedkommende aner jeg ikke hvad jeg skal tro - og jeg aner det ikke den dag i dag og kommer sikkert aldrig til det" (ib.: 235).

Jim forsvinder og Marlow tager hjem til sine fortsatte fortællinger - med et afbrudt råb fra Jim rungende i ørerne: "Fortæl dem... - begyndte han [...] Fortælle hvem? [...] "ing-ingenting," sagde han" (ib.: 247). Ikke engang opfordringen til at fortælle er klar, endnu en grund til at Marlow selv må vedblive at fortælle. Der er ingen klare ord at henvise til. Her slutter så den version af Marlows fortælling vi hører (ib.: 248). Marlow er tilbage hvor Jim var da han mødte ham, og hans skiftende tilhørere er lige så udeltagende som tilhørerne under Jims forhør. Marlows erindring er mere bundet til proces end til indhold, til at finde nogle der vil høre, men ikke høre efter, en art pseudo-dialog.

Erindring og pseudo-dialog

Med dialogen og dens fortsatte gentagelse hentyder jeg til både Platon og Søren Kierkegaard. I *Gjentagelsen* (1843) - som Edward Said sammenligner med Conrad (Said 1983: 121) - markerer Kierkegaard sin afstand til Platons dialog *Menon* (Platon 1962: vol. II), hvor sand erindring er gentagelse af hvad vi allerede ved, fordi sjæle har sit udspring i ideernes verden hvor al viden er samlet. Denne viden må vi generhverve ad erindringens omvej. Kierkegaard er ikke enig, for så ville ny viden udelukkende bero på spekulation - den er jo allerede i os - og ikke være et eksistentielt anliggende der beror på vores eksistens i tiden. I dette perspektiv er gentagelsen derfor en bevidsthedskategori for sig selv i forhold til erindring.

Kierkegaard genopliver dog ikke en skelnen mellem kunstig og naturlig erindring, med gentagelsen som den kunstige del: "Gjentagelse og Erindring er den samme Bevægelse, kun i modsat Retning; thi hvad der erindres, har været, gjentages baglænds; hvorimod den egentlige Gjentagelse erindres forlænds" (Kierkegaard 1962-63: V, 115), og "Gjentagelsens Dialektik er let; thi det, der gjentages, har været, ellers kunde det ikke gjentages, men netop det, at det har været, gjør Gjentagelsen til det Nye" (ib.: 131).

Gentagelsen opsuges ikke af den klassiske erindringskunst, hvis formål er at ophæve tiden ved at fastholde det forsvundne med alle håndte hjælpemidler. Den bliver et aspekt af eksistensen i tiden. Det er herigennem viden bliver ny, ikke nødvendigvis i kraft af sit indhold, men fordi den tilegnes på ny, bliver til i et nyt subjekt, som når Marlow synker hen, lader kroppen tage over og endnu en gang fortæller Jims historie så den bliver ny for ham selv og hans tilhørere og læsere.

For enhver beretning om hvad det erindrede indeholder, er jo selv en gentagelse og dermed noget nyt. Beretningen om det erindrede lægger noget til det erindrede som det ikke har - bliver begyndelsen til en uendelige digression. Netop hvad Platon frygtede som det skrevne ords virkning - intet er farligere end at erindre, som Kierkegaard siger (Kierkegaard 1962-63: II, 34). Det er dette "noget andet ved siden af" som dukker op i Jim, da - og fordi - han nøgternt vil fortælle retten hvad der er sket, for dermed gentager han sin oplevelse. "Noget andet ved siden af" skyldes at eksistensen er bundet i tid. Det er derfor ikke blot erindringen der arbejder, men netop *hans* erindring der arbejder. Han ikke blot erindrer *noget*, men erindrer sig selv mens erindringen om *Patna* rekonstrueres.

Marlows erindring er også *hans* erindring, før det er en serie erindrede begivenheder han kan bearbejde for andre i sin fortælling. Og derfor vil hans erindring aldrig falde sammen med sin genstand, Jims skæbne, men komme længere og længere væk fra den, jo mere den fortælles, akkurat som Jim oplevede sin erindring i retten som mere og mere irrelevant. Ingen af dem kan indskrænke sig til at erindre nogle bestemte ting: De erindrer også sig selv, uafladeligt og uafvendeligt, mens de arbejder med erindringen, og det gør de på en frisk hvergang erindringsprocessen folder sig ud.

Både Marlow og Jim kandiderer til at blive den Kierkegaard vil udpege som den ulykkeligste: Den der ikke er til stede i sin erindring fordi han håber det han skal erindre, og ikke er til stede i sit håb fordi han hele tiden erindrer det han skulle håbe (ib.: II, 206, 210). Sjælen har da slet ikke noget nu at fastholde, således som Ewald udbryder i *Haab og Erindring* (1772) - "Hold paa dit Nu, min Siæl", og Ewalds jeg ender som Jim med at ville eksistere i dialogens nærvær, fordi andre husker ham og tror på ham: "er han lykkelig?/Er han i hvert ædelt Træk den samme?/ Og - tænker han paa mig?"

Kierkegaards vej uden om disse repræsentative og kommunikative paradokser er, trods kritikken af Platon, en dialog der er majeutisk som hos Sokrates (ib.: XVI, 129ff): den indirekte meddelse er ikke den platte gentagelse eller fordobling - det samme sagt på en anden måde. Det er en enhed af meddelelse og meddeler der viderebringes, således at meddeleren får eksistens i og med meddelelsen, reduplicerer sig, siger Kierkegaard med et ekko af begrebet om den egentlige gentagelse. Modtageren tvinges ind i en eksistentiel relation til meddelelsen under forudsætning af at modtageren ikke fordobler meddeleren. Denne har til opgave at skubbe modtageren fra sig "for at gøre ham fri, for at gøre ham indadvendt" (ib.: XVI, 137). Det er just den erfaring Marlow har i forhold til Jim der, som citeret ovenfor, bruger Marlow som modtager for at kunne støde ham fra sig, forlade ham og dermed få kontrol over sin erindring. Marlow opfatter fra begyndelsen Jim som "utilnærmelig" (Conrad 1993: 30). Dialogen forener ikke de adskilte individuelle erindringsfærer, men laver adskillelsen om til individuel eksistentiel forudsætning realiseret gennem dialogen.

Benjamin og Proust

Walter Benjamins forord til vennen Frans Hessels *Ein Flaneur in Berlin* (1929) med den sigende titel "Die Wiederkehr des Flaneurs" tilhører samme logik. Han skelner mellem to typer erindrende personer mere end erindringsformer. Én type er den eksterne iagttager der kun har adgang til at erindre pittoreske detaljer; den anden er den indfødte og indforståede, hvis erindring er vokset sammen med det sted han lever. Erindring er ikke primært om noget, men en måde at være til stede på. Erindring og kropslig tilstedeværelse er gensidigt afhængige faktorer, og erindringens karakter er uløseligt forbundet med den måde den erindrende er kropsligt til stede på. Benjamin tilføjer at den indfødtes indforståede erindring realiseres bedst i den enlige flanørs omkringslentren (cf. om moderne by og erindring Boyer 1994 og 1996: kap 4).

Erindringen er her, i modsætning til Kierkegaards tidlige dialektik, kommet tilbage til den spatiale form, ikke som mnemoteknisk handicapudstyr som i den klassiske retorik og ikke som bevidsthedsbillede, men således at krop og rum som aktuel tilstedeværelse i den grundlæggende indforståede erindringsform går i ét.

Benjamins skelnen mellem de to erindringstyper stammer ifølge Baudelaire-afhandlingen fra hans læsning af Proust: den villede og den uvilkårlige erindring, *mémoire volontaire* og *mémoire involontaire* (Benjamin 1974: 105f). Hans pointe er at de blandes hos Proust, ligesom de gør i hans distinktion: den indforståedes erindring er villet fordi den opsøges, og uvilkårlig fordi den ikke kan udløses på bestilling, men afhænger af tilfældet; den udefrakommendes erindring er villet fordi den jo kan opsøges bevidst på fremmede steder, og er uvilkårlig da den automatisk antager det pittoreskes form.

Det er dog klart at Benjamin her læser *sin* Baudelaire ind i Proust. Benjamin ser de to former som klart adskilte begrebskategorier, der blot blandes i praksis. Proust påpeger selv i *Le temps retrouvé* (1927) at Baudelaire og flanøren ikke eksemplificerer den uvilkårlige erindring men den villede, eftersom de netop i "valgt dovenskab" jagter det uventede, som han selv gjorde i Venedig (Proust 1968: VIII, 286, 219, 224). For den uvilkårlige erindring er det ikke blot tilfældigt hvad der udløser en erindring, men også at den overhovedet opstår. For Proust er det vigtigt at forholdet mellem den uvilkårlige erindring (*mémoire involontaire*) og den villede (*souvenir volontaire*) er en proces (ib.: I, 54; VII, 373). Han prøver ikke at søge

ned til den uvilkårlige erindrings indhold, men at fastholde den *proces* eftersøgningen giver anledning til.

Som i den klassiske retoriks *memoria* antager Prousts erindringsproces klart spatiale former og bygger på billedet af den indre inskription (ib.: VIII, 236f). Fællesnævneren for det hele er "erindringens umådelige bygning" (ib.: I, 57). I mellemtilstanden mellem søvn og vågen er han ene med sin krop, hvor dens forhold til både den fysiske og sociale omverden omsættes til umiddelbare kropsfornemmelser (ib.: I, 8f), ligesom Marlow indleder sin fortælling som i trance (Conrad 1993: 25). Disse fornemmelser antager rumlige former med præcise angivelser af værelser, deres indhold og indbyrdes placering, således at denne genkaldelse - *anamnesis* - kalder fortiden frem.

Og er han først hensat i dette tilstedeværelsesbillede, ikke af ting og begivenheder men af hans forhold til dem, kan der eksperimenteres med indtryk og associationer, som fx madeleinekagen i lindete, dens form og lugt, skeens lyd osv. Hele materielle og sociale universer dukker da op ved systematisk bevidsthedskoncentration om deres spatiale fremtræden akkurat som i *Rhetorica ad Herennium* og hos Cicero (Proust 1968: I, 53ff; VIII, 224ff, cf. *Rhetorica* 1954: Cicero 1959: II, 465ff), så man kan bevæge sig rundt i dem og dermed i erindringen, med bevægelsen mod Swann eller mod familien Guermantes som hoved-orienteringslinier.

Akkurat som i retorikken forløber en erindring af ord parallelt med erindringen af ting og situationer. I *Le côté de Guermantes* (1920) er der en kort passage om navnets betydning som en forening af reelt sted og vores indre billede af stedet (Proust 1968: III, 11ff). I *Du côté de chez Swann* (1913) og i *À l'ombre des jeunes filles en fleurs* (1919) er der to afsnit om *Noms de pays* med undertitlerne henholdsvis *le nom* og *le pays*. Her får lejlighedsvis navne den samme rolle som madeleinekagen (fx ib.: II, 247). Ovenpå dem bygger Proust kommentarer, refleksioner og nye erindringsknopskydninger gennem ord og sansninger.

Cicero kræver klart adskilte og lyse rum, mens Proust finder at det der "gribes i klarsyn i en fuldt oplyst verden har noget mindre dybt ved sig" ligesom det der, afsnøret fra nutiden, klart dateres og placeres (ib.: VIII, 235, 225). Det er den svævende uklare men dog uomgængelige realitetsoplevelse i halvsøvnens mellemtilstand i en skumringsomverden der er vigtig (ib.: I, 55f, 223). Herigennem bliver man så at sige mindet om at man skal erindre (ib.: I, 57), og har friheden til

at kombinere erindringslementer (fx ib.: VIII, 229). Erindringen er da en opgave i og for nutiden, både i oplevelsen og formuleringen af den. Det erindrede er ikke uden for jeget (ib.: VIII, 233), er heller ikke slet og ret i jeget, men er jeget (ib.: I, 57). Den går i kroppen som fortid og nutid i en samtidighed der er uden for tiden som forløb (ib.: VIII, 226f). Det er ikke en oplevelse af klarhed, men af svimmelhed (ib.: VIII, 442). Som hos Benjamin og Kierkegaard er parallellen til retorikken samtidig en omvendning af den: ikke den vilde erindring skal den tjene, men muligheden for at omsætte den uvilkårlige til eksistentiel nutid.

Madeleinekage-oplevelsen lader sig derfor ikke gentage uden at glide fra at være en uvilkårlig erindring til at blive en mindre dyb, villet erindring der kan dateres, lokaliseres og afgrænses - prøver man igen at komme til at træde på en skæv flise, er oplevelsen "unyttig" (ib.: VIII, 221). Andre uvilkårlige erindringer, fx de tre træer i Balbec fra *À l'ombre des jeunes filles en fleurs* (ib.: II, 304f), projiceres ikke som kagen igen og igen op på erindringens storskærm. Kagen er slet og ret blevet til type som man kan reflektere over og gør mere og mere typisk for hver gang. Proust tager derfor, dog uden at ekspliciterer ironien, afstand fra sig selv som skribent, når han håner teorier for at de prisfastsætter tingene (ib.: VIII, 240). Det er faktisk hvad han selv gør bogen igennem med madeleinekagen. Mon han overeksponerer netop denne oplevelse - og narrer alle sine kommentatorer til at gøre det - for at beskytte de andre mod at blive typer? Man kan jo som bekendt hverken få eller give et første indtryk to gange.

Prousts bestræbelse på at genkalde eller fastholde de tidstrascenderende erindringer er derfor en selvmodsigende beskæftigelse. De kan ikke opsøges, men melder sig. De kan kun kultiveres over et kortere tidsrum og glider derpå over fra én status til en anden, fra uvilkårlige til vilde erindringer, uanset oplevelsessituationens oprindelig dunkelhed. De uvilkårlige erindringer både udløser og blokerer erindringsprocessen. Vi har ikke at gøre med skarpe kategorier der blandes, som Benjamin antyder, men med faser i en proces, hvor kategoriernes aldrig er klare.

Men som Benjamin også antyder, er der en forbindelse til Henri Bergsons *Matière et mémoire* (1896). Benjamin forsimples igen når han sidestiller sin opfattelse af den uvilkårlige erindring, som afgrænset bevidsthedskategori, med Bergsons rene erindring (*souvenir pur*) der mere er i familie med Prousts uvilkårlige erindring: en proces der er afhængig af kroppens tilfældige tilstedeværelse et sted,

således at de modtagne indtryk dér inkorporeres som kropsfornemmelser eller -adfærd. De går gradvis over til at blive vilde erindringer, når kropserfaringerne lader sig genkalde, bliver vane i lys af hukommelsen, siger Bergson (Bergson 1903: 81). Den rene erindring er ikke et indhold, men en inkorporeringsproces der organiserer kroppens aktuelle måde at være tilstede på.

Bergsons grundopfattelse er at nutiden er hel og udelelig og først og fremmest determineret af at vi som subjekter er kroppe i bevægelse. Det nu som jeg er tilstede i (*mon présent*) er senso-motorisk og består af den bevidsthed jeg har om min krop (ib.: 149). For så vidt vi har erindringer, har vi dem her og nu og dermed på denne nutids betingelser, et kropsligt hele af oplevelse og bevægelse. Der er derfor ikke en lineær vej fra opfattelse til erindring (ib.: 90f). Således virker opfattelsen, fx af madeleine-kagen, ikke erindringsfremkaldende før den er identificeret og genkendt som noget der har et erindringspotentiale der kan omsættes i nutidig handling. Det der lader sig erindre her og nu vælger så at sige baglæns de opfattelser de hviler på. Den rene erindring er denne her-og-nu-gørelse og dermed indlejring af fortiden i et muligt handlingsunivers der gør erindring til et overgangsled mellem fortid og fremtid. Nutid er ikke det der er, men det der sker, siger Bergson (ib.: 162). I samme øjeblik den rene erindring er blevet nutid, ophører den for så vidt med at være ren erindring.

Bergson eksemplificerer sin tankegang med noget så kedeligt som at lære lektier. Der er hele tiden en spænding mellem erindringen af lektiens indhold og erindringen om en gennemgang af lektien (ib.: 75ff). I det første tilfælde er vi bundet af indholdets orden, ellers husker vi simpelt hen forkert, og når vi husker lektien er det en handling i nutiden hvergang vi lirer den af og dermed danner en vane. Vi kan eventuelt skrive lektien ned som i en genfortælling, måske ligefrem på en tavle. I det andet tilfælde, erindringen om vores tilegnelse af lektien, kan vi forlænge eller forkorte gennemgangen, dramatisere den i et billede af fortiden, vælge andre billeder eller situative indramninger og dermed skiftende vurderinger, osv. Vi er frie til at lave fortiden om for huske den bedre. Erindring af lektien til lektor Blommes timer og erindringen om lektor Blommes pædagogik er ikke det samme og har vidt forskellige konsekvenser for fremtiden. Men i begge tilfælde søger vi at bringe erindringen under kontrol. Den rene erindring som aktualiseringsproces består i en vekslen mellem disse to erindringsformer - den

ene forudsætter at vi husker for at kunne gentage, den anden at vi glemmer for at kunne rekonstruere.

I Benjamins opsats om Proust, "Zum Bilde Prousts", også fra 1929, vedrører hans pointer ikke så meget en typologisering af erindringsformer. Det er teksten selv der er den rene erindring, en "erindringens actus purus" (Benjamin 1977: 311), der mindre bygger på en skarp huskeevne eller en målbevidst søgning, og, som hos Nietzsche, mere på glemsel - af mål og med, af forfatteren som individuel person, af konkret fortid og af interessen for at erindre bestemte ting. Denne rene erindringshandling bliver tidløs ved at i teksten at omsættes til en permanent nutidig proces. Det tidsløse er ikke en evighed der omspænder tiden, men en tidslomme af særlig intensitet, et sprogligt nu, påpeger Benjamin, det øjeblik han selv kredser om (Benjamin 1977: 320, cf. Larsen 1998). Skriveprocessen hos Proust følger denne logik. I den sproglige proces fastholder vi ikke fortiden som aftrykket på tavlen. Den inkorporerer fortiden i nutiden i en fortsat proces, en handling i nutiden, hvori Proust prøver at aktualisere den rene erindring som "en bestandig tilblivelse" (Proust 1968: VIII, 435). Fra første binds overvejelser over erindringens betingelser og virkninger øges betoningen af den kunstneriske bearbejdning frem mod sidste binds lange refleksioner over kunstens rolle.

Når Proust konstaterer at det liv der virkelig leves, er identisk med litteratur (ib.: VIII, 256), er det ikke en senromantisk trivialitet, men udtrykker en række modsigelser som betingelser for liv. På den ene side er skriveprocessen i sig selv en handling der manifesterer den uvilkårlige erindring (ib.: VIII, 261f); på den anden stivner den netop derfor til værk (ib.: VIII, 264). På den ene side er tekstarbejdet med til at frigøre erindringsprocessen fra kroppen og dermed tiden (ib.: VIII, 427f), på den anden forsvinder dermed det jeg der er eneste garant for erindringen (ib.: VIII, 428f). På den ene side fastholder værket oplevelsernes tidløse essens (ib.: VIII, 227), men denne essens eksisterer på den anden side kun som ord og har derfor kun realitet som et materielt fænomen i tid (ib.: I, 214ff). Hæng dig, eller hæng dig ikke, du vil fortryde begge dele, kunne Kierkegaards kommentar lyde (Kierkegaard 1962-63: II, 40).

Proust indfrier dog sin vision om 'en bestandig tilblivelse' på to måder. Læseren eller modtageren, i Kierkegaards ånd, ophører med at være som Prousts læsere og bliver læsere på egne vegne, der i værktilegnelsen gentager, igen i Kierkegaards ånd, Prousts erindrings-proces som en del af deres egen

erfaringsdannelse (Proust 1968: VIII, 424f). Det er den ene måde. Men desuden har selve tekstens eget forløb og egen dynamik tilblivelsens karakter. Ligesom i Kierkegaards prosa er dens slyngede syntaks, sætningslængde, verbalformer, indskud, ordforråd en udfordring til læserens erindringsevne her og nu til at holde sammen på teksten under læsningen. Den er så langstrakt som hverdagens trivialitet - eller som Nilen uden bredder, siger Benjamin (Benjamin 1977: 310); ingen kan huske det hele, og yndlingsstedernes vilkårlige opdukken og delvise ændring fra læsning til læsning er afhængig af læserens idiosynkrasier og forsudsætninger - alt det er en konkret del af aktualiseringen af vor erindringsproces her og nu i forhold til teksten som materiel, sanselig, kropslig proces (cf. Piette 1996). På den måde bliver teksten en dialogisk struktur på trods af sin flydende monologiske uendelighed og gør, som Proust noterer med fortrydelse og lettelse, forfatterens død ligegyldig, færdiggørelsen irrelevant og længden underordnet (Proust 1968: VIII, 436ff).

Kierkegaard, Proust, Bergson og Benjamin svinger mellem primært at betragte erindring som et rent mentalt indhold eller en kropsligt-materielt proces. Men de alle enige om tre ting: for det første at erindring i sidste instans er et individuelt anliggende; for det andet at formidlingen af den kan dække over, eller ligefrem forvrænge, en autentisk erindring eller erindringsproces; for det tredje at erindring ikke blot er resultat af ydre påvirkninger, men konstituerer tilværelsen som en eksistens i nutiden. Og de slås for at komme overens med dette forhold. Selv om Kierkegaard, og i øvrigt også Proust, knytter den optimale formidling til dialogen, forsvinder det erindrende individ til fordel for det ligeså individuelle modtagende individ der holder erindringsprocessen i gang og overtager ansvaret for den i dialogen, gentagelsen, fortællingen. Dialogen er derfor en skjult indre monolog der skifter subjekt, en pseudo-dialog.

Den dialogiske erindring og det tredje fortællerlag

Sådan er også dialogen der foregår på verandaen hos Marlow, da han standser, snarere end fuldender fortællingen om hvad han har oplevet med og hørt om Jim. Hver af hans tilhørere "syntes at tage sit eget indtryk med sig, at tage det med sig ligesom en hemmelighed" (Conrad 1993: 248); 'ligesom en hemmelighed' - om de husker hvad Marlow har sagt eller er kommet i tanker om noget andet eller helt glemmer det, dét ved hverken Marlow eller fortælleren. Romanens første korte del

arbejder sig ud af den referentielle erindrings dominans. Dens anden lange del arbejder sig dybt ind den eksistentielle erindrings indbyggede konflikter.

Prousts frygt for at døden skal få disse modsætninger til at blokere for hans værk, afløses af en "fortrøstningsfuld ro" (ib.: VIII, 430). Også han bliver, som Albertine, Gilberte, tante Léonie osv., fastholdt hinsides kroppen i sit romanværk - omend det lidt ironisk har betydet en reinkarnation som madeleinekage. Marlow har slet ikke denne højst individuelle ambition. Han vil gerne tilbage til den referentielle erindrings afgrænsede overskuelighed, men skaber det modsatte, og har ikke en kunstnerisk højbro til at krydse kløften. "Forfængeligheden spiller uhyggelige numre med vores erindring", noterer han (Conrad 1993: 282).

Men én af tilhørerne, kaldet "det privilegerede menneske" (the privileged man), modtager en pakke fra Marlow to år senere. Hermed er vi i det tredje fortællerlag. Det første var domineret af en transpersonal anonym fortæller, det andet af Marlow som en personal fortæller. Nu er fortællestrategien mere kompleks: der er stadig en transpersonal fortæller, men samtidig får vi som læsere adgang til tre dokumenter: et brev fra Marlow om baggrunden for forsendelsen og dens indhold; et brev Jim har gemt fra sin far, og endelig Marlows andenhåndsberetning om Jims død. Den har den dybt upålidelige og døende Gentleman Brown som kilde. Han har først, tilsyneladende som gentleman, tilbudt Jim en våbenhvile under de hvide marodørers angreb i Patusan. Derpå har han, mere som Brown end som gentleman, uden skrupler brudt den og dræbt Jims forbundfælle Dain Waris, søn af den lokale leder Doramin. Denne blanding af naivitet, skyld, afmagt og fatale konsekvenser Jim selv er del af, driver ham i døden.

Endelig har vi det såkaldt privilegerede menneske. Han siger ikke noget, men læser og vælger de uddrag fra Marlows brev og brevet fra Jims far, som er det eneste læserne ser. Det første brev giver en kort karakteristik af modtageren, det privilegerede menneske, som en ærlig og modig person, der dog ifølge Marlow nok ikke interesserer sig for eller fatter dybden i Jims selvopgør, især med nedladende holdning han øjensynligt indtager over for indfødte. Han er dog dybt anfægtet, lader den transpersonale fortæller os dog forstå (ib.: 248f). Brevet fortæller også om Marlows fortsatte afstand fra Jim. Marlow har intet budskab, og enhver må tage fortællingen som man vil, ligesom tilhørerne på hans terrasse. Marlows fortælling vil sikkert være forskellig fra Jims egne ord, formoder han,

men dog føler han at Jim er så integreret en del af ham at fortællingen gør Jim til virkelighed her og nu.

Mest ser han Jim som et uvirkeligt stykke drengeromantik der tilfældigvis er blevet virkeligt. En Peter Pan der ikke vil ældes, men i sit kridhvide tøj i Patusan er et demonstrativt tegn for en uskyld han aldrig oplever. Denne enkelhed bliver dog til en dobbelthed. Da Marlow sejler væk efter sit første besøg i Patusan er Jim først "ikke større end et barn – og så kun en hvid prik, en lille hvid prik, der synes at samle al det lys der er tilbage i en formørket verden" (ib.: 247). På den ene side er han i Marlows og andres øjne et barn (fx ib.: 30, 125, 242, 306) og derfor mindre end en mand, men samtidig er han større end Marlows målestok for hvad der er menneskeligt i en formørket verden. Og skønt han ser Jim som koncentreret lys, er han skjult som under "en sky" (ib.: 250, 252).

Den autenticitet der tvinger sig igennem i Marlows ord, er derfor paradoksalt og kan ikke løsnes fra en kompleks fortællestrategi: mens de to første fortællerlag byggede en enstrengt fortæller og modtager op, må dette tredje lag, derimod, fordoble fortælleren og modtageren. Marlows stemme og den der tilhører Jims far blandes med den transpersonale fortællers. Og også modtageren fordobles: det privilegerede menneske, der ikke bidrager meget til fortællingens indhold men kun til at den bliver konkret i det fiktive univers, og en implicit læser, der fylder de lakuner ud tekstens struktur skaber og dermed gør fortællingen konkret i læserens univers (Iser 1972). Disse dobbeltheder er vigtigere end præcisering af hvem der nu er fortæller og hvem der nu er modtager. De skaber en permanent konfrontation mellem universer der er ontologisk forskellige, dvs. ikke har samme tid og rum eller samme former for kropslig tilstedeværelse. Det er i dialogen mellem sådanne positioner erindrungen bliver til som aktuel betydningsproces. De ophæver ikke hinanden - der ingen kunstens 'evigt ejes kun det tabte', ingen fortidens inderliggørelse i det enkelte individ, ingen ulykkelig fiksering af det oprindelige første og mest autentiske indtryk.

Hos Proust er formlen for de sidste sider af hans store romanserie en art negativ fortrøstning - et 'lad syndflodens vande mig bære herfra', nu da erindrungen paradokser dog i det mindste har fundet ét privilegeret udtryk, nemlig i hans værk. Marlow viser ingen indelukket fortvivelse over at hans fortælling er forgæves, eller forsøger at lade kunstværket overtage hele erindringsbyrden. Selv om Marlow kender de dyre ord og de eksistentielt

omvæltende følelser, opfordrer han alligevel mere til at vi selv fortsætter hvor han slipper - "jeg har samlet nogle brudstykker, og der er nok til at man kan få et forståeligt billede" (ib.: 252). Sproget fordrejer ikke nødvendigvis erindringen, men der heller ingen solidaritet med rettens og den klassiske husketekniks afklarede omgang med den sande erindrings afgrænsede entydighed. Troværdigheden kan hverken begrundes i en fortid der omsider kan dokumenteres, eller i et subjekt der omsider husker sig selv ved at huske fortiden på en bestemt måde og formidler denne dobbelte indsigt i en eksemplarisk proces.²

Freud og dialogen

Sigmund Freuds teorier om forestilling og repræsentation kan præcisere hvad der efter min opfattelse er på færde i romanens slutning. Erindring defineres hos Freud primært inden for det topiske system der, modsat det økonomiske og det dynamiske system, fremstiller psyken som en rumlig struktur af steder, akkurat som i den klassiske retorik. Psyken er en ejendom hvor det, jeg og overjeg bor på hver sin etage med blandet indbo af ubevidst, førbevidst og bevidst design. Eller, som i den lille opsats "Notiz über den "Wunderblock"" (1925), kan psyken, endnu engang, betragtes som en tavle der skrives på.

Erindringen kan antage både bevidste og ubevidste former. I begge tilfælde bliver erindring kun erindring i og med den repræsenteres og kommunikeres. Selv om disse repræsentationer kan være svære at tolke, og ikke altid bliver tolket, er der er ikke på den ene side, og først, erindringer og på den anden, og derpå, deres repræsentation.

To sæt begrebsdannelser gennemgår en parallel udvikling hos Freud: forholdet mellem ord- og tingsforestillinger og forholdet mellem erindring og erindringsindhold. I sine tidlige skrifter, især om afasi, opererer Freud med en distinktion mellem to typer af 'forestillinger' overfor de affekter hvormed de kan besættes: tingsforestillinger på den ene side, ordforestillinger på den anden. Det skel svarer til den klassiske retoriks betragtninger over *memoria*. Forestillinger i almindelighed, i modsætning til affekter, er repræsentationer af tingsperceptioner eller af lydperception forbundet med tingsperceptioner, en association der skaber ord med betydning (Freud 1972: III, 168ff). Erindring er bundet til at disse associative bånd er intakte, mens partiel glemsel optræder når de klippes over.

Denne beskrivelse, skønt mere direkte psykologisk orienteret, er som hentet ud af Aristoteles' skrifter om sjælen, sansningen, erindringen osv.

Senere raffinerer Freud sit standpunkt i de metapsykologiske skrifter fra omkring 1915 ("Das Unbewußte", "Die Verdrängung", "Triebe und Tribschicksale" (Freud 1972: III)). Han anerkender at vi har repræsentationer uden reference til sanseindtryk, dvs. uden forestillinger. De kan enten være baseret på endosomatiske kilder som kun har psykisk realitet gennem de repræsentanter, driftsrepræsentanter eller psykiske repræsentanter, som driften udfolder sig i. Eller de kan repræsentere selve relationerne mellem tingsforestillingerne og deres elementer, hvilket åbner for varierede kombinationer og glidninger mellem driftsbestemte objektbesætninger: seksualiseringen af varerne repræsenterer ikke varens seksuelle indhold men psykiske relationer mellem forestillinger fra forskellige tingsdomæner der har forskellige affektive bindinger.

Der opstår altså to lag: et lag for *forestillinger* om ord og ting til forskel fra affekter; og et mere omfattende lag for *repræsentationer* af både sådanne forestillinger og af forestillingsløse fænomener. Den ordløse tingsforestilling hører til i det ubevidste, mens kombination af ord- og tingsforestilling tilhører det bevidste. Selve denne relation mellem bevidst og ubevidst determineres af repræsentationernes arbejde i sprog og krop, også de forestillingsløse. Hvilke repræsentationer og dermed hvilke forestillinger eller andre elementer der styrer den psykiske proces, afhænger af driftsinvesteringen, ikke af forestillingens perceptoriske kerne. Tilsyneladende uvæsentlige ting kan trække en stærk driftsbesætning og dermed indgå dynamisk i driftens repræsentationer - madeleinekager og skæve fliser.

At erindringer repræsenteres er derfor ikke en udvendig og eventuel kun bevidst tilføjelse til erindringen, en hukommelseshjælp (cf. ib.: III, 365). Det Freud kalder erindringssporet er primært knyttet til repræsentationen, ikke forestillingen og dens indhold: repræsentationsmåden er konstituerende for erindringen. Når han henviser til den magiske bloks eller evighedstavlen usynlige spor, adskiller han sig radikalt fra de klassiske tavle- og skrivemetaforer. På en sådan tavle skriver vi på en celluloidstrimmel, og vi sletter det ved at trække i en plade under celluloiden. Erindring er som at skrive og trække i pladen på én gang med hver sin hånd (ib.: III, 369). Det er nemlig ikke forestillingerne der er erindringsspor og som skal tillægges betydning i en fortælling, henvendelse eller dialog. Erindring er i og

ikke bag repræsentationen og flytter sig med den, ofte uafhængigt af reference og bevidste intentioner. Erindringen er jo aktiv og vigtig fordi noget viskes ud og må derfor knytte sig til de repræsentationer der kan holde fast i denne dobbelthed. Ellers ville hverken Bergsons eller Prousts uvilkårlige erindringsprocesser kunne forløbe med lektier, lektor Blomme og madeleinekager som repræsentationer.

Det er derfor en del af erindringernes væsen at de har dialogisk form. Om de bevidste erindringer kan man jo tale i og med de er bevidste. Men de ubevidste har også deres nødvendige og særlige repræsentationsformer, fx i drømmen, i talehandlingernes mærkværdigheder eller som det Freud opdagede som gentagelser ("Erinnern, Wiederholen und Durcharbeiten" (1914) (ib.: Erg.band). Erindringer - glemte, fortrængte - er fortsat aktive i den gentagelse vi opfører her og nu under mødet med andre, og den er den eneste repræsentation fortiden har.

Det ligner den vanebestemte kropslighed hos Bergson. Men forskellen er at hos ham er der tale om en indøvelse der gradvis mister sin bevidste karakter og bliver rutine, og er kun anskuet som en individuel proces. Hos Freud er det afgørende at kroppen afgiver tegn for andre, at de moduleres af og med andre, og at det er i denne proces, og kun i den, at erindringen virker i og gennem sine repræsentationer som sin eneste egentlige virkemåde. Repræsentationer opfanges og fortolkes kun i forhold til en konvention af en vis fælles karakter, enten ved at være del af den eller ved at bryde med den. Der er ingen erindringsspor ved siden af disse plastiske repræsentationer der følger en dialogisk logik (cf. Freud 1972: III, 366).

Det mest interessante begreb i vores sammenhæng er Freuds diskussion af 'Nachträglichkeit', som udvikler sig sideløbende med og i en vis forbindelse med hans mere generelle diskussion af forholdet mellem forestillinger og repræsentation. Han tager det op første gang i breve til Wilhelm Fliess fra 1891, offentliggjort som *Entwurf einer Psychologie* (Freud 1975: 353ff), under overskriften *proton pseudos*. Det betyder 'den første løgn', dvs. en falsk præmis i et måske ellers korrekt argument, akkurat som det umiddelbare første indtryk Proust forgæves vil gentage.

'Nachträglichkeit' angår en person der tidligt i livet har haft en erfaring hinsides de aldersbestemte fortolkningsmuligheder, typisk en forførelse før voksensexualiteten er begyndt at rumstere. Begivenheden opleves som både ubehagelig og ubestemmelig, og den fortrænges som tingsforestilling uden

ordforestilling og befinder sig et andet *sted* i psyken end på bevidsthedens *plads* - det er Freuds topiske system der allerede her er på færde.

Freuds eksempel er pigen Emma på først 8 og senere 12 år. Hun er blevet taget på af en kommis som lille og fortrængt det. Visse detaljer fra situationen - en lyd, en lugt, en berøring, i Emmas tilfælde en høj latter - kan derefter gentagne gange udløse en undefinerbar angst. Senere i livet, når erfaringen så at sige har indhentet det der skete i den oprindelige situation, kan en erfaring der har nogle træk, perifere eller centrale, fælles med den første, genoplive denne. Den nye situation opleves både som en selvstændig erfaring og som en repræsentation af den første og ubehagelige. Nu kan den første fortolkes fra det aktuelle perspektiv hvis der melder sig nogle ordforestillinger, og personen har da mulighed for at forstå sig selv i forhold til sin fortid, en forståelse der formidles gennem en kropserfaring, og personen kan derfor forstå sig selv som et kropsligt væsen. Men kun hvis erindringen omsættes til tegn der kan udløse en fortolkningsproces ved at række ud over den enkelte. Det er en tankegang der er vokset samme sted som Bergsons og Prousts.

Omkring 20 år senere tager Freud emnet op igen, parallelt med genoptagelsen af diskussionen om forestilling og repræsentation. I analysen af ulvemanden, "Aus der Geschichte einer infantilen Neurose" (1914) (ib.: VIII, 174ff), og i forelæsningerne (no. 23: "Die Wege der Symptombildung" (1916/1917) (ib.: I, 358ff), sætter han lys på betydningen af den såkaldte urscene: forestillingen om at man har iagttaget forældrenes samleje. Det er nu den fortrængte kernebegivenhed i stedet for en forførelse. Men når urscenen genkaldes eller omtales, kan vi så vide om den er virkelig eller opdigtet? Og gør det overhovedet nogen forskel? - Freud kommer tøvende til det samme resultat som Jim og Marlow: han når aldrig et endeligt svar, og det gør ingenting om urscenen repræsenterer en genkendelig begivenhed der faktisk har fundet sted.

Freud hævder dog at der under alle omstændigheder er en virkelig omend forskudt kropserfaring bag urscenen som den erindrende person deltager i: iagttagelsen af dyr der parrer sig, børns seksuelle lege, masturbation o.l. Denne situation overføres på forældrene og repræsenteres da af urscenen. Erindringens realitet er ikke referentiell som sørettens i *Lord Jim*, men snarere som Marlows. Han husker både hvad Jim sagde og gjorde og sin egen fascinerede iagttagelse af ham uden at kunne adskille disse ting. Det er denne helhed der repræsenteres i hans

fortsatte fortællen og rejsen omkring eller i hans egen tranceagtige kropslighed mens han fortæller. Erindringens kerne er en tilstedeværende krop oplevet som *min*. Den afgørende fortidige begivenhed kan måske aldrig verificeres, men det er af underordnet betydning. Den er struktureret som det her-og-nu der giver sammenhæng mellem krop og identet. En sådan erindring er en realitet i sig selv, når den får en form der kan fortælles eller på anden måde repræsenteres i tegn som rækker ud over individet.

Freuds vigtige pointe er, hvis vi et øjeblik skyder de specifikke psykoanalytiske teoretiske og terapeutiske elementer til side, at den erindring der former vores identitet som tilstedeværende og dermed kropslige væsener ikke er mest ægte og fundamental inde i vore individuelle hoveder og bevidstheder. For overhovedet at blive til og virke forudsætter erindring en social kontekst for erfaring af kropslig tilstedeværelse, dvs. en relation mellem mig selv og en omverden, forskellig fra mig selv men forbundet med mig. Hvis ikke, er der ingen erindring om noget, ingen ordforestillinger. Derfor realiseres erindring ikke primært ved introspektion, men gennem gentagelse i relation til andre eller gennem de repræsentationssystemer der indskriver os i fællesskaber hinsides vores individuelle valg. Erindring er en måde at være udsat for andre på, og bliver kun til eksistentiel dynamik når vi udsætter os.

Mine drømme og andre manifestationer af primærprocesser og de ubevidste erindringer de manifesterer, løftes ud af primærprocesserne og de ubevidste erindringer og bliver *mine* og dermed del af min identitet som tilstedeværende kropsvæsen her og nu, når de repræsenteres i sprog og andre tegn jeg deler med andre, eller som jeg kun kan bruge for mig selv når det sker gennem forestillingen om andre jeg deler dem med. Erindring er dialogisk konstitueret.

Romanens erindringer

Hverken Marlow, Jim eller andre reflekterer over erindringens natur for at komme på afstand af den eller reviderer deres opfattelse eksplicit undervejs. Marlow kommet tættest på og resignerer over at være fanget af den: "Forfængelighed spiller uhyggelige numre med vores erindring, og den sandhed der er i enhver lidenskab søger efter et påskud til at føre den ud i livet" (ib.: 282). Den udvikling jeg har læst i romanen, er ikke en udvikling personerne søger at gennemløbe eller som giver dem en baglæns aha-oplevelse. De vil bruge erindring til at få styr på

deres eget liv i forhold til andre, ikke til at nå frem til en afklaret opfattelse af hvad erindring er for noget.

I løbet af romanen bliver erindring derfor mere og mere kompleks, ikke blot mere og mere omfattende. Den lader håbet om en refeerentiel objektivitet eksistere side om side med drømmen om at man selv kan bevidstgøre og kontrollere erindringen ved at bruge andre som passivt bagtæppe for fortællinger. Men til slut bliver erindringer, både dem der punktvis er referentielt korrekte og dem der momentvis giver beherskelse af erindringsprocessen uden andres indblanding, fremstillet således at begge disse hvilepunkter - som ingen kan leve uden - sker på betingelse af den fortsatte investering af den kropslige tilstedeværelse i forhold til andre: Marlow kan ikke lade være med at rejse ud til Jim for at genopføre sin erindring.

I det gamle brev fra Jims far, som vi læser i uddrag til sidst, ser vi hvorledes personerne gennem deres indbyrdes forbindelser genopfører den fortid der hermed bliver erindring. Den gode søn Jim slås hele tiden med sit idealbillede og må lyve for sin retlinede provinspræstefar om sit liv. Han bliver selv betragtet som patriark i samfundet i Patusan, hvor han ikke lyver om sit liv, men til gengæld ikke bliver troet. Samtidig skaber han selv gennem Marlow en skikkelse der opfører sig som en far over for Jim og er med til at sørge for et job til ham da han er kommet i knibe. I kraft af selve forbindelsen til Jim repræsenterer Marlow det far-søn forhold som han i øvrigt intet har med at gøre, men alligevel gør tilgængeligt for os. Det er da også ham der fremsender den rigtige fars brev (hvor det er ligegyldigt hvor rigtig denne far er). Endelig er patriarken Jim skyld i at hans forbundsfælle Doramins søn dræbes, men han gør sig selv til en søn igen ved at give sig ind under denne fars straf og blive dræbt. Erindring bliver til og virker i disse positionsskift, fordi dens repræsentationer tvinger os ind i forhold til andre og til at blive mindet om disse forhold, selv i Patusans alleryderste ensomhed. Måske er det grunden til Jims svaghed over for den forræderiske Gentleman Brown. Han tilbyder ikke et hierarkisk og beskyttende far-søn forhold der kun bekræfter Jims ensomhed, men lægger op til en identifikation mellem ligemænd der ikke kun er drevet af ædle motiver (ib.: 279), og er måske derfor i Jims øjne mere ærlig end alle dem der prøver at hjælpe ham eller beundrer ham.

En litterært værk kan bringe disse aktive erindringsfaktorer i forbindelse med hinanden, her primært i kraft af de indlejrede fortællerlag, og holder dermed denne erindring i bevægelse:

- 1) Erindringer er potentielt kollektive fordi de er en del af bevidsthedens dialogiske logik, knyttet til sprog eller andre semiotiske systemer. Erindring opstår og udvikles af og i møder, dialoger, fortællinger hvor jeg og omverden konfronteres.
- 2) Erindrings sandhed og grunden til at de spiller en kollektiv rolle, ligger ikke i referentiell evidens. Erindringens virkelige dynamik er forholdet mellem dens bevidste og ubevidste aspekter således som de konfronteres i dialogisk medede relationer.
- 3) Erindring er med til at forme fremtiden før den er der, bl.a. via fiktionen der jo netop fremstiller det der ikke findes. Erindringen muliggør forestillingen om fremtiden i nutiden og gør det berettiget at hævde at "det er en uholdbar læresætning at hævde at fremtiden ikke påvirker nutiden" (Peirce 1995: II, §86, ca. 1902).

Min erindring er ikke primært bundet til det der har været, men til det eller dem der vil komme og bidrager til at det der har engang været nu kan blive mit. Det privilegerede menneske i romanens slutning er ikke selv privilegeret - han får bare en pakke - , men er ved sin tilstedeværelse vores privilegium. Uden en sådan modtager bliver min erindring ikke til, og dermed heller ikke jeg selv som krop og identitet. Litteratur huskes heller ikke på grund af sine forfattere eller af sine fortolkere, men på grund af de fremtidige læsere der gider at erindre den.

Litteratur

- Achebe, Chinua (1988). *An Image of Africa: Racism in Conrad's Heart of Darkness. Hopes and Impediments*. Oxford: Heinemann. 1-13.
- Ambrosini, Richard (1991). *Conrad's Fiction and Critical Discourse*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Aristoteles (1931). *The Works of Aristotle translated into English 3*. Oxford: Clarendon.
- Barash, Jeffrey Andrew (1997). *The Sources of Memory*. *Journal of the History of Ideas* 58/4: 707-717.

- Batchelor, John (1988). *Lord Jim*. London: Unwin Hyman.
- Benjamin, Walter (1972). Die Wiederkehr des Flaneurs. *Gesammelte Schriften III*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp. 194-199.
- Benjamin, Walter (1977). Zum Bilde Prousts. *Gesammelte Schriften II,1*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp. 310-324.
- Benjamin, Walter (1974). Über einige Motive bei Baudelaire. *Charles Baudelaire*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp. 101-149.
- Bergson, Henri (1903). *Matière et mémoire*. Paris: Alcan.
- Boyer, Christine (1994). *The City of Collective Memory*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Boyer, Christine (1996). Imagining the City in the Age of Electronic Communication. *CyberCities*. New York: Princeton University Press. 137-181.
- Caserio, Robert (1987). *The Rescue and the Ring of Meaning*. Ross C. Murfin (ed.): *Conrad Revisited. Essays for the Eighties*. Birmingham, AL: University of Alabama Press. 125-149.
- Cicero, Marcus Tullius (1959). *De oratore*. 1-3. London: Heinemann.
- Conrad, Joseph (1993). *Lord Jim*. Ware: Wordsworth.
- Copleston, Frederick (1962). *A History of Philosophy 2: Mediaeval Philosophy 2*. New York: Image.
- Ewald, Johannes (1963). Haab og Erindring. *Den danske Lyrik I*. København: Hans Reitzel. 211-214.
- Freud, Sigmund (1972). *Studienausgabe I, II, III, VIII, Erg.band*. Frankfurt a.M.: Fischer.
- Freud, Sigmund (1975). *Aus den Anfängen der Psychoanalyse*. Frankfurt a.M.: Fischer.
- Hawkins, Hunt (1985). *Conrad and the Psychology of Colonialism*. Ross C. Murfin (ed.): *Conrad Revisited. Essays for the Eighties*. Birmingham, AL: University of Alabama Press. 71-87.
- Hobbes, Thomas (1985). *Leviathan*. Harmondsworth: Penguin.
- Iser, Wolfgang (1972). *Der Implizite Leser*. München: Fink.
- Jappe, Gemma (1971). *Über Wort und Sprache in der Psychoanalyse*. Frankfurt a.M.: Fischer.
- Kierkegaard, Søren (1962-63). *Samlede Værker 2, 5 og 16*. København: Gyldendal.

- Larsen, Svend Erik (1995a). Erindringen om det som aldrig var. Johannes Nørregaard Frandsen e.a. (eds.): *Lys og Blade*. Odense: Odense Universitetsforlag. 233-249.
- Larsen, Svend Erik (1995b). Om synsvinkel, fortæller og udsigelse. Lis Møller (ed.): *Om litteraturanalyse*. Herning: Systime. 113-152.
- Larsen, Svend Erik (1996). *Naturen er ligeglad*. København: Munksgaard/Rosinante.
- Larsen, Svend Erik (1997a). Naturrest og kulturglemmel. Jørn Guldborg og Morten Ranum (eds.): *Naturminder*. Odense: Odense Universitetsforlag. 147-159.
- Larsen, Svend Erik (1997b). Landskab, hjemstavn og historie. Karen Elberg og Jørn Guldborg (eds.): *Hjemstavn*. Odense: Odense Universitetsforlag. 73-85.
- Larsen, Svend Erik (1998). Benjamin: A Literary Critic? *New Literary History* 29/1, Charlottesville. 135-151.
- Lee, Robert (1969). *Conrad's Imperialism*. The Hague: Mouton.
- Leibniz, Gottfried Wilhelm (1951). *Leibniz Selections*. New York: Scribner's Sons.
- Leibniz, Gottfried Wilhelm (1966). *Logocal Papers. A Selection*. Oxford: Oxford University Press.
- Locke, John (1993). *An Essay Concerning Human Understanding*. London: Everyman.
- Man, Paul de (1993). *Literary History and Literary Modernity. Blindness and Insight*. London: Routledge. 142-165.
- Miller, Joseph Hillis (1982). *Fiction and Repetition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Miller, Joseph Hillis (1995). *Topographies*. Stanford: Stanford University Press.
- Nietzsche, Friederich (1994). *Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben. Werke 1*. Köln: Könenan. 153-242.
- Ophugning af viden på kulturmiljøområdet* (1997). København: Forskningsministeriet.
- Parry, Benita (1983). *Conrad and Imperialism*. London: Macmillan.
- Peirce, Charles S. (1995). *Collected Papers*. (CD-rom). Charlottesville. IntelLex.
- Piette, Adam (1996). *Remembering and the Sound of Words*. New York: Oxford University Press.
- Platon (1992). *Skrifter 2 og 6*. København: Hans Reitzel.
- Proust, Marcel (1968). *À la recherche du temps perdu 1-8*. Paris: Livre de Poche.
- Raval, Suresh (1987). *Narrative and Authority: Conrad's Art of Failure*. Harold Bloom (ed.): *Joseph Conrad's Lord Jim*. New York: Chelsea House. 77-98.
- Rhetorica* (1954). *Rhetorica ad Herennium*. Loeb edition. London: Heinemann.

Said, Edward (1991). *The World, the Text and the Critic*. London: Vintage.

Said, Edward (1994). *Culture and Imperialism* London: Vintage.

Watts, Ian (1980). *Conrad in the Nineteenth Century*. London: Chatto and Windus.

Yates, Frances (1974). *The Art of Memory*. Chicago: University of Chicago Press.

---

¹ Fællesforelæsning holdt ved Institut for Litteraturhistorie, 16. marts 1998, som den anden af tre forelæsninger i anledning af min tiltræden som professor. Arbejdspapiret vil i en omarbejdet version indgå som et kapitel i bogen *Verden har ingen ender*. Oversættelser af citater er mine egne.

² Selv om det ikke er mit emne, kan erindring hos Conrad ikke løsrives fra et postkolonialistisk fortolkningsperspektiv. Kan han og vil han glemme sit koloniale udgangspunkt når han skildrer Fjernøsten eller Afrika? Han er i hvert fald ikke bange for at tage livtag med temaet i *Lord Jim*. Flere gange omtales Jim som 'en af os' i mere eller mindre eksplicit modsætning til 'de andre' (fx Conrad 1993: 249, 266). Og det er aldrig utvetydigt negativt at være 'en af os'. Det er først og fremmest Marlow der bærer på dobbeltattituderne: beundring for de malajer der lever op til europæiske standarder (fx Doramin og Dain Waris, ib.: kap. 26) og foragt bl.a. over for dem han ser i retten (fx ib.: kap. 8). Det er også ham der karakteriserer Jim som 'en af os' (fx. side 32, 69, 79, 235, 243, 249, 266). Denne solidaritetserklæring får forskelligt omfang undervejs: fra Jim som engelsk gentleman, som hvid, som et tvivlende og lidende menneske, som menneske med stort M. Det er lige så meget en selvkaraktærisering Marlow præsterer, hvorimod han placerer sig selv i en omfattende human kontekst. Et enkelt sted (ib.: 79) er der en kritisk selverkendelse i udsagnet: hvis Jim er en af os, kan han også være farlig og uberegnelig, fx som Cornelius eller Gentleman Brown, der i Marlows øjne er entydigt negative, eller måske lige frem som Marlow selv. I brevet til 'the privileged man' karakteriserer Marlow ham som én der ser forenklet på forholdet mellem 'os' og 'dem' (ib.: 249) og ikke forstår både den destruktion og storhed Jim rummer som 'en af os'. Marlow projicerer sin egen begrænsning over på 'det privilegerede menneske', så han selv kan stå tilbage som den overordnede fortolker med direkte udsigt til mysteriet Jim. Et enkelt sted, i Conrads forord, kalder forfatteren selv Jim for 'en af os', det ubeskrivelige tavse mørke som Conrad kredser om. Det er således ikke muligt at udlede et enkelt kolonialistisk udsagn af Conrads værker løst fra den snart ironiske, snart tvetydige fortællestrategi han har valgt til at relativere disse såvel som andre udsagn. Men det er samtidig klart at Conrad ikke skriver uden for en kolonialistisk diskurs; kritikken i *Lord Jim* artikuleres fra en position inden for den. Conrads tekster kritiserer det de selv er del af, glemmer det ikke og neutraliserer det heller ikke i en uendelig selvrelativerende regres: relativeringerne opretter ikke alternativer til men alternativer i en kolonialistisk diskurs i kraft af den gennemførte narrative selvbevidsthed der præger teksterne. Først og fremmest gennem Marlow får vi indblik at i en kolonialistisk diskurs bliver det koloniale subjekt selv relativet. Edward Said (1991: kap. 4 og 1993: 20ff) er den der har mest nuanceret fat på sammenhængen mellem kolonialistiske positioner og narrative strategier, forekommer det mig (cf. også Caserio 1987, Hawkins 1985, Batchelor 1988: 140ff;

---

ideologiske kritik af Conrad er formuleret i Achebe 1988, Parry 1983 med ringe vægt på de narrative forhold; yderpunkter, begge kritisable, markeres af fx Lee 1969 med en firkantet ideologisk indholdslæsning og af fx Raval 1987 der neutraliserer ethvert ideologisk perspektiv i en analyse af de relaterende fortællerpositioner, en position som også Ambrosini 1991 ligger tæt på.